

УДК 94(477):323.28"1960/1974

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/102-9>**Анастасія ЧУМАКОВСЬКА,***orcid.org/0009-0007-3762-2240*

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) *chumakovsk_a@ukr.net***ІВАН ДЗЮБА****В ЕМІГРАЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ ЕСЕЇСТИКИ РОМАНА РАХМАННОГО**

У статті досліджується осмислення постаті Івана Дзюби в есеїстиці українського публіциста Романа Рахманного у другій половині 1960-х – 1974 р. Актуальність проблеми зумовлена потребою комплексно простежити, як дискусія навколо Івана Дзюби стала складовою ширшого інтелектуального обміну між радянсько-українським та еміграційним середовищами в контексті холодної війни. З'ясовано, що Рахманний послідовно розмежовував підтримку переслідуваного українського інтелектуала та ставлення до його марксистсько-ленінської аргументації. У 1968–1970 рр. він розглядав появу праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як важливе свідчення існування власної української інтелектуальної думки в УРСР і як можливість переконливо представити проблему русифікації західній аудиторії. Водночас публіцист наголошував на принциповій відмінності між політичною програмою української еміграції, зорієнтованою на відновлення державної незалежності, та спробами захисту національних прав у межах радянської ідеологічної системи. Проаналізовано оцінки Рахманного щодо ролі української політичної еміграції, радянських українських еліт, українського марксизму та націонал-комунізму. Показано, що після репресій 1972 р. і заяви Дзюби 1973 р. у його есеїстиці посилюється критика можливостей реформування радянської системи зсередини, а досвід Дзюби трактується як свідчення обмеженості використання марксистсько-ленінської аргументації для захисту українських національних інтересів. Еміграційний контекст рецепції Дзюби окреслено через різні підходи до осмислення дисидентства в працях українських еміграційних авторів, що дає змогу виразніше визначити специфіку державницької позиції Рахманного. Аналіз його есеїстики засвідчує, що оцінка Дзюби змінювалася відповідно до політичного контексту, тоді як вихідною для публіциста залишалася вимога української державної незалежності. Діаспорна публіцистика в такому ракурсі постає не лише засобом інформування про процеси в УРСР, а й полем політичної полеміки, у якому осмислювалися межі радянського реформізму, можливості націонал-комунізму та роль еміграції у формуванні українських політичних інтересів.

Ключові слова: Іван Дзюба, Роман Рахманний, «Інтернаціоналізм чи русифікація?», українська еміграція, дисидентський рух.

Anastasiia CHUMAKOVSKA,*orcid.org/0009-0007-3762-2240*

PhD student at the Department of World History

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

(Kyiv, Ukraine) *chumakovsk_a@ukr.net***IVAN DZIUBA****IN THE ÉMIGRÉ DISCOURSE OF ROMAN RAKHMANNY'S ESSAYS**

This article examines the representation and interpretation of the figure of Ivan Dziuba in the essays of Ukrainian publicist Roman Rakhmanny in the second half of the 1960s through 1974. The relevance of the study stems from the need to trace comprehensively how the debate surrounding Ivan Dziuba became part of a broader intellectual exchange between Soviet Ukrainian and émigré circles in the context of the Cold War. The study demonstrates that Rakhmanny consistently distinguished between support for the persecuted Ukrainian intellectual and his attitude toward Dziuba's Marxist-Leninist argumentation. In 1968–1970, he regarded the publication of *Internationalism or Russification?* as important evidence of the existence of an autonomous Ukrainian intellectual thought in the Ukrainian SSR and as an opportunity to present the problem of Russification convincingly to a Western audience. At the same time, the publicist emphasized the fundamental difference between the political program of the Ukrainian émigré community, oriented toward the restoration of state independence, and attempts to defend national rights within the Soviet ideological system. The article analyzes Rakhmanny's assessments of the role of the Ukrainian political émigré community, Soviet Ukrainian elites, Ukrainian Marxism, and national communism. It demonstrates that following the 1972 repressions and Dziuba's 1973 statement, Rakhmanny's essays increasingly criticized the prospects for reforming the Soviet system from within, while Dziuba's experience was interpreted as evidence of the limitations of Marxist-Leninist argumentation as a means of defending Ukrainian national interests. The émigré context of Dziuba's reception is outlined through different approaches to interpreting Ukrainian dissidence in the works of Ukrainian émigré authors, which makes it possible to identify more

clearly the distinctive features of Rakhmanny's state-oriented political position. The analysis of his essays shows that his assessment of Dziuba evolved in response to the changing political context, while the demand for Ukrainian state independence remained the publicist's fundamental point of reference. From this perspective, the émigré press emerges not merely as a means of informing readers about developments in the Ukrainian SSR, but also as a space of political debate in which the limits of Soviet reformism, the possibilities of national communism, and the role of the émigré community in articulating Ukrainian political interests were critically examined.

Key words: Ivan Dziuba, Roman Rakhmanny, "Internationalism or Russification?", Ukrainian emigration, dissident movement.

Постановка проблеми. Український дисидентський рух 1960-х – 1970-х рр. доцільно розглядати не лише як внутрішнє явище радянської України, а як складову ширшого простору інтелектуальної й політичної комунікації. Поширення самвидаву на Заході, його передруки, коментування та включення до суспільно-політичних дискусій свідчили, що дисидентське й еміграційне середовища не існували ізольовано. Представники закордонного українства стежили за інтелектуальними процесами в УРСР, інтерпретували тексти, що надходили з-за «залізної завіси», співвідносили їх із власними уявленнями про національні права й політичне майбутнє України. Водночас еміграційна реакція ставала частиною ширшого обговорення українського питання на Заході.

Важливим проявом цієї взаємодії стало звернення представників українського еміграційного середовища до подій, текстів і постатей, пов'язаних із дисидентським рухом в УРСР.

На цьому тлі особливе місце посідає Роман Рахманний. Його сучасники підкреслювали відмінність між журналістським інформуванням і власним йому публіцистичним осмисленням подій у ширшому історичному та політичному контексті. Рахманний послідовно включав тексти, що надходили з УРСР, до державницької аргументації: вони були для нього не лише свідченням культурної життєздатності чи морального спротиву, а й політичним ресурсом для осмислення русифікації, меж радянського реформізму, ролі еміграції та перспективи української незалежності. Це зумовлює необхідність дослідження особливостей рецепції Дзюби в есеїстиці Рахманного.

Аналіз досліджень. До осмислення українського дисидентського руху зверталися представники українського еміграційного середовища. Осип Зінкевич у виданні «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба у джерел модерної української критики» розглядав діяльність молодих критиків передусім у контексті культурної модернізації української літератури (Зінкевич, 1967). Іншу аналітичну модель запропонував Іван Лисяк-Рудницький, який розглядав висловлювання українських дисидентів як документи політичної думки, співвіднесені з попередніми ідейними традиці-

ями. Дзюбу він визначав як нове втілення українського націонал-комунізму, наголошуючи, що сила «Інтернаціоналізму чи русифікації?» полягала передусім у патріотичному змісті, тоді як публічний злам автора 1973 р. пов'язував зі звуженням можливостей внутрішньосистемного українського автономізму після усунення Петра Шелеста (Rudnytsky, 1987: 478–479). Григорій Домашовець у праці «Період дисидентів і самвидав» розглядав дисидентів передусім як борців за людські, національні, релігійні й соціальні права (Домашовець, 1981: 5, 9). Отже, в еміграційному середовищі дисидентський рух осмислювався з різних культурних, політичних і морально-правозахисних позицій.

Окремий напрям становлять праці, присвячені взаємозв'язкам українського дисидентського руху з діаспорою. Б. Паска проаналізував діяльність радянських органів державної безпеки, спрямовану на переривання контактів між українськими дисидентами та еміграційними організаціями в середині 1970-х рр., зокрема використання агентурної мережі, оперативних ігор, оперативно-технічних заходів і кампаній із дискредитації учасників руху опору в закордонному середовищі (Паска, 2023: 58–64). Ю. Буць розглянув співпрацю Української Гельсінської групи з українською діаспорою США і Канади у справі захисту релігійних і політичних прав та свобод у радянській Україні, зосередившись на поширенні документів УГГ за кордоном, правозахисній та інформаційній діяльності діаспорних організацій і міжнародному резонансі цієї роботи (Буць, 2024). Т. Балда та Г. Кондрин на матеріалах українських закордонних видань простежили сприйняття форм, методів та ідейних засад дисидентства, наголосивши на неоднозначності оцінок і полеміці щодо політичних вимог та стратегії учасників руху. Серед проаналізованих авторів була й позиція Романа Рахманного, який критично оцінював обмежені, на його погляд, політичні вимоги дисидентів і протиставляв їм самостійницьку програму еміграції (Балда, Кондрин, 2023: 14–24).

Однак широке тематичне охоплення цього дослідження не передбачало послідовної реконструкції ставлення одного публіциста до конкретного представника дисидентського руху.

Мета статті. Мета статті – з'ясувати особливості та динаміку рецепції постаті Івана Дзюби в есеїстиці Романа Рахманного від другої половини 1960-х до 1974 р., простеживши, як державницька позиція публіциста визначала його оцінки українського марксизму, можливостей радянського реформізму, ролі політичної еміграції та суб'єктності радянських українських еліт.

Стаття підготовлена в межах участі автора в освітній програмі *Invisible University for Ukraine* (2026), ініційованій Центральноевропейським університетом, та на основі курсу «*Intellectual Debates in Modern Ukrainian History*». Автор висловлює подяку керівнику програми, координаторам курсу та особливо менторам Данилу Судину й Антону Мудраку за сприяння у підготовці цього дослідження. Окрема подяка CEU Foundation of Budapest за надання фінансової підтримки.

Виклад основного матеріалу. Осмислення ролі еміграції з'явилося у Рахманного ще до масового поширення українського самвидаву на Заході. Зокрема, у статті «Українська міжнародна політика з позиції власної сили» (1963) він констатував, що українці в УРСР були обмежені цензурою, політичним тиском і страхом перед репресіями, тоді як еміграційне середовище володіло свободою слова. За таких умов саме закордонні інтелектуали й політичні діячі, на його думку, були змушені брати на себе відповідальність за формулювання засад української міжнародної політики. Водночас він розумів, що еміграція не мала державних інституцій, не брала участі у міжнародних переговорах і не могла виступати рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. Її сила полягала в іншому: у можливості вільно осмислювати довготермінові інтереси України, аналізувати міжнародну ситуацію і виробляти політичні концепції, необхідні як для сучасності, так і для майбутнього відновлення української суверенності (Рахманний, 1987: 213–214).

Масове надходження самвидавних та інших нецензурованих матеріалів із Радянської України наприкінці 1960-х рр. змінило інтелектуальну ситуацію в діаспорі. Еміграція вже не могла розглядати себе як єдине середовище, у якому формулювалися українські політичні інтереси. У статті «За що стоїмо?» Рахманний описав це як «психологічно-концепційну кризу» закордонного українства (Рахманний, 1974а: 11).

Крім того, тут простежується одна з головних тем Рахманного – критика українського марксизму як внутрішньо суперечливої форми національного протесту. З одного боку, поява такого протесту свідчила про життєздатність української думки

в УРСР, з іншого – його марксистсько-ленінська мова, на думку Рахманного, обмежувала політичну перспективу цього протесту.

Водночас важливо не ототожнювати цю критику з неприйняттям самого Дзюби. Рахманний проводив чітку межу між солідарністю з українським інтелектуалом і підтримкою його марксистсько-ленінської платформи. Ця межа особливо виразно проступає в есе «За який прапор?» (Рахманний, 1974b: 30). Публіцист наголошував, що прапор радянських українських критиків не може автоматично стати прапором еміграції, яка виросла в боротьбі проти марксизму-ленізму і спиралася на досвід відновлення української державності у 1917–1918 роках (Рахманний, 1974b: 27–28).

У цьому епізоді дискусія про Дзюбу переросла у ширше питання державності: для Рахманного головною межею між еміграційною і радянською думкою було питання, чи має боротьба завершуватися автономією в межах СРСР, чи відновленням повної незалежності.

Особливості прочитання Дзюби Рахманним простежуються у нарисі-триптиху «Лист до всіх, хто живе душею». Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», первісно адресована керівництву УРСР, у тексті Рахманного набуває значення ширшого послання до української спільноти, розділеної державними кордонами та політичними режимами.

У першій частині триптиху Рахманний зосереджується на масштабах русифікації та демографічних втратах, використовуючи статистичні дані про стагнацію чисельності українців, втрати населення, становище українців за межами УРСР і суперечність між формальним статусом республіки та реальним станом української культури (Рахманний, 1974с: 33–35). Праця Дзюби дає йому змогу осмислювати ці процеси як поступову втрату національної суб'єктності.

У другій частині центральною стає категорія сорому. Рахманний критикує не лише Москву, а й керівництво УРСР, яке не могло або не хотіло належно захищати українські інтереси (Рахманний, 1974d: 36–37). Показовим він вважає епізод із Петром Троньком на «ЕКСПО-67» у Монреалі: відповідь посадовця щодо відсутності українських шкіл у РРФСР демонструвала обмеженість реального суверенітету республіканської влади (Рахманний, 1974d: 38–39).

У третій частині гнів перетворюється на поштовх до дії. Рахманний підкреслює міжнародне значення праці Дзюби, яка спростовувала уявлення про українське питання як продукт еміграційної політики. Важливо, що критика радянської національної політики лунала зсередини системи.

Появу Дзюби та інших представників самвидаву Рахманний пов'язує з модернізацією українського суспільства, представленого науковцями, інженерами, робітниками, митцями та інтелектуалами, здатними самостійно формулювати національні проблеми (Рахманний, 1974e: 41–42). Отже, Дзюба постає не лише як окрема особистість, а як виразник ширшої суспільної трансформації.

У «Баляді про поїзд» Рахманний також полемізує з Богданом Стенчуком і його брошурою «Що і як обстоює І. Дзюба» (Рахманний, 1974f: 51). Радянська пропаганда намагалася ізолювати Дзюбу, пов'язавши його з еміграційним націоналізмом і представивши його критику як зовнішню диверсію (Рахманний, 1974f: 52). Рахманний відповідав на цю стратегію поверненням цитат у первісний контекст і наполягав, що українці різних політичних таборів належать до одного національного організму (Рахманний, 1974f: 57). У такий спосіб він захищав право на солідарність між еміграцією та підрадянською Україною, не стираючи ідеологічних відмінностей між ними.

Особливо важливим для розуміння Рахманного є есе «Перемога розсудливості в Києві?» (Рахманний, 1974g: 64–68), написане після рішення Спілки письменників України залишити Дзюбу у своїх лавах у відповідь на його заяву про відмежування від еміграції. На перший погляд, це виглядало як перемога радянської дисципліни, проте Рахманний побачив у ситуації спробу перевірити, чи здатне київське середовище захистити власного інтелектуала від репресій. Отже, публіцист намагався легітимізувати право українця в УРСР на власний спосіб мислення і водночас викрити абсурдність радянських звинувачень (Рахманний, 1974g: 67).

Якщо в 1970 р. Рахманний ще залишав простір для обережного питання про можливу розсудливість київських еліт, то після репресій 1972 р. ця тема набуває іншого звучання. Шелест і партійне керівництво УРСР постають уже не як потенційні захисники українського культурного простору, а як частина механізму, що не зміг або не захотів протистояти московському центру.

Січневі арешти української інтелігенції 1972 р. стали вододілом, що остаточно зруйнував сподівання на можливу «розсудливість» київських еліт. Вони засвідчили, що межі допустимої автономії в УРСР були значно вужчими, ніж здавалося наприкінці 1960-х рр. У статті «Stalinism Reappears in the Ukraine Colony» Рахманний різко критикував Петра Шелеста (Рахманний, 1974h: 73–82), розглядаючи його не як захисника українських інтересів, а як залежного від Кремля функціонера

радянської системи, нездатного гарантувати безпеку українському культурному середовищу.

Водночас репресії 1972 р. не означали для Рахманного зникнення українського руху. Навпаки, він наголошував, що духовний потенціал України вже сформував нове покоління діячів: В'ячеслава Чорновола, Святослава Караванського, Ніну Строкату, Валентина Мороза та інших. Підпільний журнал «Український вісник» засвідчував появу альтернативного інформаційного простору, який існував попри репресії (Рахманний, 1974h: 75–78). У цій перспективі доля Дзюби ставала частиною ширшого сюжету: система могла зламати окрему людину, але не могла повністю знищити інтелектуальний опір.

Остаточний перелом у трактуванні Дзюби пов'язаний із його заявою листопада 1973 р. В есе «Перемога на березі чекань» Рахманний реагував на неї болісно, протиставляючи «живе слово» попередників «капітуляції» (Рахманний, 1974i: 83–87). Для нього ця заява означала не лише особистий компроміс, а й крах спроби захищати українські інтереси за допомогою марксистсько-ленінської аргументації. Зберігаючи аналітичну дистанцію, варто зазначити: такі формули, як «мертве слово» чи «духовна смерть», відображають публіцистичний емоційний стиль Рахманного, а не слабкість самого Дзюби. Головну причину поразки публіцист вбачав у хибності ідеологічного ґрунту – намаганні захищати українську правду мовою системи, яка здійснювала русифікацію.

Ця складна позиція не зводиться до простого засудження. Рахманний одночасно фіксує злам людини, крах реформістської стратегії та жорстокість системи, яка вимагала не лише мовчання, а публічного самозаперечення. У нарисі «Критик на суді беззаконних» він реконструює логіку допиту Дзюби і показує, як радянський апарат перетворював марксистську аргументацію критика на інструмент проти нього самого (Рахманний, 1974j: 88–91).

У березні 1974 р. в есе «Провал однієї доктрини» Рахманний підсумовує власний аналіз (Рахманний, 1974k: 98–110). Дзюба постає як Дон Кіхот, який сів на «московського ідеологічного коня» і намагався штурмувати вітряк за допомогою червоного прапора. Метафора різка, але послідовна: Рахманний не заперечує значення Дзюбиного пориву, однак трактує його фінал як доказ того, що українська державність не може бути вишита «на московському кумачі» (Рахманний, 1974k: 108). Звідси випливає його остаточний висновок: українська політична думка повинна спиратися на власний суверенний ґрунт, а не на запозичені ідеологічні конструкції.

Висновки. Аналіз есеїстики Романа Рахманного засвідчує, що рецепція Івана Дзюби змінювалася разом із політичним контекстом другої половини 1960-х – першої половини 1970-х рр., тоді як базова державницька позиція публіциста залишалася сталою. Свободу слова в еміграції він розглядав як ресурс для захисту української політичної суб'єктності, але не приписував закордонному середовищу монополії на формулювання української думки. Тому «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мав для нього особливе значення як голос із середини радянської системи.

У 1968–1970 рр. Рахманний послідовно розмежовував солідарність із Дзюбою та ідеологічну згоду з його марксистсько-ленінською аргументацією. Для західної аудиторії трактат спростовував уявлення про українське питання як суто еміграційну конструкцію; для діаспори він ставав випробуванням здатності сприймати інший політичний словник без відмови від власної самостійницької програми. Державницький максималізм публіциста, отже, поєднувався з готовністю визнавати значення інтелектуального голосу з УРСР.

Після репресій 1972 р. і публічної заяви Дзюби 1973 р. акцент змістився від оцінки потенціалу внутрішньорадянської критики до висновку про

політичну безперспективність реформістської стратегії. Цей висновок не зводився до персонального осуду Дзюби: головним об'єктом критики для Рахманного залишалася система, що вимагала публічного самозаперечення. Тема українського марксизму в його есеїстиці пройшла шлях від визнання цієї мови як форми внутрішнього протесту до заперечення її політичної продуктивності, а оцінка радянських українських еліт – від обережної перевірки їхньої здатності діяти самостійно до наголосу на залежності від союзного центру.

У ширшій перспективі цей матеріал показує, що дискусія навколо Дзюби була складовою транснаціонального українського інтелектуального обміну в умовах холодної війни. Текст, створений в УРСР, набував нового політичного значення в еміграційному середовищі й використовувався для осмислення русифікації, меж радянського реформізму, функцій політичної еміграції та перспектив державної незалежності. Водночас есеїстика Рахманного демонструє специфічний спосіб такого переосмислення: підтримка дисидентського голосу поєднувалася з послідовним підпорядкуванням його оцінки державницькій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балда Т., Кондрин Г. Дисидентський рух в Україні крізь призму діаспорної публіцистики. Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2023. Вип. 52–53. С. 14–24. DOI: 10.30970/vjo.2023.52-53.11718.
2. Буць Ю. Р. Співпраця Української Гельсінської групи з українською діаспорою США і Канади на користь релігійних і політичних прав та свобод в радянській Україні : магістерська робота (041 «Богослов'я») / Український католицький університет, Інститут історії Церкви. Львів, 2024. 122 с.
3. Домашовець Г. Період дисидентів і самовидав. Морріс Плейнс : Вид-во «Кирило-Методіївського братства», 1981. 210 с.
4. Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба у джерел модерної української критики. Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1967. 243 с.
5. Коменчук Я. Українська публіцистика в оцінці критики (Оцінка журналістичної праці Р. Рахманного). Визвольний шлях. 1985. Ч. 10 (451). С. 1261–1270.
6. Паска Б. Діяльність КДБ щодо недопущення взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорними організаціями в середині 1970-х рр. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73), № 4. С. 58–64. DOI: 10.32782/2663-5984/2023/4.10.
7. Рахманний Р. За що стоїмо? Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974а. С. 11–15.
8. Рахманний Р. За який прапор? Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974b. С. 16–31.
9. Рахманний Р. Лист до всіх, хто живе душею: Книга про український біль. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974с. С. 32–35.
10. Рахманний Р. Лист до всіх, хто живе душею: Книга про український сором. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974d. С. 36–38.
11. Рахманний Р. Лист до всіх, хто живе душею: Книга про український гнів. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974е. С. 39–43.
12. Рахманний Р. Баляда про поїзд, що йде крізь наше серце. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974f. С. 44–63.
13. Рахманний Р. Перемога розсудливості в Києві? Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974g. С. 64–68.
14. Рахманний Р. Stalinism reappears in the Ukraine colony. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974h. С. 73–82.
15. Рахманний Р. Перемога на березі чекань. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974i. С. 83–87.
16. Рахманний Р. Критик на суді беззаконних. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974j. С. 88–91.

17. Рахманий Р. Провал однієї доктрини. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль : Вік, 1974к. С. 98–110.
18. Рахманий Р. Українська міжнародна політика з позиції власної сили. Україна атомного віку: есеї і статті, 1945–1986. Т. 1 / ред. і вступ. ст. Н. Олійник. Торонто : Гомін України, 1987. С. 209–240.
19. Rudnytsky I. L. The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents. Essays in Modern Ukrainian History / ed. Peter L. Rudnytsky. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987. P. 477–487.

REFERENCES

1. Balda T., Kondryn H. (2023) Dysydentskyi rukh v Ukraini kriz pryzmu diaspornoi publitsystyky. [The dissident movement in Ukraine through the prism of diaspora journalism] Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Zhurnalistyka, 52–53, 14–24. DOI: 10.30970/vjo.2023.52-53.11718. [in Ukrainian].
2. Buts Yu. R. (2024) Spivpratsia Ukrainskoi Helsinskoi hrupy z ukrainskoiu diasporoiu SSHA i Kanady na koryst relihiinykh i politychnykh prav ta svobod v radianskii Ukraini: mahisterska robota (041 «Bohoslovnia»). [Cooperation of the Ukrainian Helsinki Group with the Ukrainian diaspora of the USA and Canada for the benefit of religious and political rights and freedoms in Soviet Ukraine: Master's thesis] Ukrainyskyi katolytskyi universytet, Instytut istorii Tserkvy, Lviv, 122. [in Ukrainian].
3. Domashovets H. (1981) Period dysydyntiv i samovydav. [The period of dissidents and samizdat] Vyd-vo «Kyrylo-Metodiivskoho bratstva», Morris Plains, 210. [in Ukrainian].
4. Komenchuk Ya. (1985) Ukrainska publitsystyka v otsyntsi krytyky (Otsinka zhurnalistychnoi pratsi R. Rakhmannoho). [Ukrainian journalism in critical assessment (An assessment of R. Rakhmannyi's journalistic work)] Vyzvolnyi shliakh, 10 (451), 1261–1270. [in Ukrainian].
5. Paska B. (2023) Diialnist KDB shchodo nedopushchennia vzaiemozviazkiv mizh ukrainskymy dysydyntamy ta diaspornymy orhanizatsiiamy v seredyni 1970-kh rr. [KGB activities aimed at preventing contacts between Ukrainian dissidents and diaspora organizations in the mid-1970s] Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky, 34 (73), 4, 58–64. DOI: 10.32782/2663-5984/2023/4.10. [in Ukrainian].
6. Rakhmannyi R. (1974a) Za shcho stoimo? [What do we stand for?] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 11–15. [in Ukrainian].
7. Rakhmannyi R. (1974b) Za yakyyi prapor? [For which flag?] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 16–31. [in Ukrainian].
8. Rakhmannyi R. (1974c) Lyst do vsikh, khto zhyve dusheiu: Knyha pro ukrainskyi bil. [A letter to all who live with their soul: A book about Ukrainian pain] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 32–35. [in Ukrainian].
9. Rakhmannyi R. (1974d) Lyst do vsikh, khto zhyve dusheiu: Knyha pro ukrainskyi sorom. [A letter to all who live with their soul: A book about Ukrainian shame] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 36–38. [in Ukrainian].
10. Rakhmannyi R. (1974e) Lyst do vsikh, khto zhyve dusheiu: Knyha pro ukrainskyi hniv. [A letter to all who live with their soul: A book about Ukrainian anger] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 39–43. [in Ukrainian].
11. Rakhmannyi R. (1974f) Baliada pro poizd, shcho yde kriz nashe sertse. [Ballad about the train that runs through our heart] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 44–63. [in Ukrainian].
12. Rakhmannyi R. (1974g) Peremoha rozsudlyvosty v Kyievi? [Victory of prudence in Kyiv?] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 64–68. [in Ukrainian].
13. Rakhmannyi R. (1974h) Stalinism reappears in the Ukraine colony. Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 73–82. [in English].
14. Rakhmannyi R. (1974i) Peremoha na berezi chekan. [Victory on the shore of expectations] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 83–87. [in Ukrainian].
15. Rakhmannyi R. (1974j) Krytyk na sudi bezzakonnykh. [A critic on the trial of the lawless] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 88–91. [in Ukrainian].
16. Rakhmannyi R. (1974k) Proval odniiei doktryny. [The failure of one doctrine] Vohon i popil: poryv i zlam Ivana Dziuby, Vik, Montreal, 98–110. [in Ukrainian].
17. Rakhmannyi R. (1987) Ukrainska mizhnarodnia polityka z pozytsii vlasnoi syly [Ukrainian international politics from the position of one's own strength] Ukraina atomnoho viku: esei i statti, 1945–1986. Т. 1 / ред. і вступ. ст. Н. Олійник. Гомін України, Торонто, 209–240. [in Ukrainian].
18. Rudnytsky I. L. (1987) The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents. Essays in Modern Ukrainian History, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, 477–487. [in English].
19. Zinkevych O. (1967) Z heneratsii novatoriv: Svitlychnyi i Dziuba u dzherel modernoi ukrainskoi krytyky. [From the generation of innovators: Svitlychnyi and Dziuba at the origins of modern Ukrainian criticism] Smoloskyp, Baltimore; Toronto, 243. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 14.08.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 25.09.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

